

AKYİĞİTZE MUSA'NIN EKONOMİ-POLİTİK ANLAYIŞINA BİR DERKENAR: MİLLİ İKTİSAT, KAZAN TÜRKÜĞÜ VE UNUTULMUŞ İSLAM

Nafiz TOK*

Ömer Bahadır GÜRBÜZ**

“Zebunun kaviye rekabeti neticesi zayıfın mahv olmasıdır.”

Akyiğitzade Musa

Özet: Milli İktisat Düşüncesine yönelik olarak oluşturulan akademik yazında, Milli İktisat düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda 19.yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktığı ve 20.yüzyılın başlarında kendisine uygulama alanı bulduğu inancı yaygındır. Bu inanışın oluşmasındaki en önemli sebep alana hâkim olmuş eserlerde, Milli İktisat akımının ortaya çıkmasını sağlayan tarihsel koşullar ve kuramsal arka plan yeteri kadar özen gösterilerek analiz edilmemiştir. Bu durumun en açık belirtilerin birisi, Milli İktisat akımının en önemli düşünürlerinden birisi olan Akyiğitzade Musa'nın fikirlerinden etkilendiği Alman Tarihçi Okul ile olan bağlantısından bahsedilmesine karşın, Akyiğitzade'nin neden Alman Tarihçi Okulu'nun görüşlerini benimsediği ya da Milli İktisat taraftarı bir müellif olduğu araştırma nesnesi haline getirilmemiştir. Milli İktisat düşüncesini daha gerçekçi bir analize tabi tutabilmek için, ona asli şeklini veren iktisatçının fikirlerinin gelişmesini sağlayan tarihsel birikimi ve kuramsal arka planı doğru anlamak gerekmektedir. Söz konusu çalışmada, bu maksatla Akyiğitzade'nin fikirlerinin gelişim seyrini etkileyen tarihsel süreç ve teorik çerçeve analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Milli İktisat, İslam, Cedidcilik, Ekonomi-politik, Akyiğitzade Musa.

A Commentary on Akyiğitzade Musa's Economic-Political Thought: National Economy, Kazan Turkism and Forgotten Islam

Abstract: In the academic literature on the National Economic Thought, it is widely believed that the National Economic Thought emerged in the Ottoman Empire in the last quarter of the 19th century and found a field of application in the early 20th century. The most important reason for this belief is that the historical conditions and the theoretical background that led to the emergence of the National Economy movement have not been analysed with sufficient care in the works that have dominated the field. One of the clearest indications of this situation is that although the connection of Akyiğitzade Musa, one of the most important thinkers of the National Economy movement, with the German Historiographical School, whose ideas he was influenced by, is mentioned, why Akyiğitzade adopted the views of the German Historiographical School or why he was a pro-National Economy author has not been made an object of research. In order to make a more realistic analysis of the idea of National Economy, it is necessary to understand the historical accumulation and theoretical background that enabled the development of the ideas of the economist who gave it its original shape. For this purpose, this study will try to analyse the historical process and the theoretical framework that influenced the course of development of Akyiğitzade's ideas.

Key Words: National Economy, Islam, Jadidism, Economic-political, Akyiğitzade Musa

Giriş

Milli İktisat düşüncesine dair günümüze değin oluşturulmuş Türk akademik yazınında yaygın kanaat; Milli İktisat düşüncesinin 19. yüzyıl son çeyreğinde oluşmaya başladığı ve 20. yüzyıl ilk çeyreğinde kendisine uygulama imkânı bulduğu yönündedir (Toprak, 2023; Bozpinar, 2021; Ergin, 2017). Söz konusu durumun oluşmasında birçok gerekçe öne sürülse de bunlar arasında literatürdeki ağırlığı bakımından da en öne çıkanı, Manchester İktisat Okulu namı ile anılan ekonomi-politik anlayışının Osmanlı iktisat düşüncesindeki güçlü konumudur. Adam Smith (2010), David Ricardo (2014) gibi düşünürlerin içinde bulunduğu Okul'un ekonomi-politik tasavvuru “bırakınız yapsınlar – bırakınız geçsinler!”¹ ifadesiyle mottolaştırılan serbest ticaret

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, n_tok@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2695-3251>.

** Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, bgurbuz@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8978-0239>.

En bilinen haliyle “Laissez-faire” düşüncesi Avrupa politik iktisadına sömürgecilik hareketlerinden (16. yüzyıldan başlayarak) itibaren hâkim olan merkantilist politikalara karşı geliştirilmiş, bireyin her türlü dışsal müdahaleden azade olması gerektiğini savunan bir ekonomi sistem türüdür. Detaylı bilgi için bkz: Hiç Birol, Özlen (2013). “Klasikler, Marx, Keynes ve Sonrası: Laissez-Faire Liberalizminden Günümüz Piyasa Ekonomisine”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:15, Sayı:1, 95-110.

düşüncesidir. Okul'un bir diğer önemli kuramsal yaklaşımı ise "Karşılaştırmalı Üstünlükler"² teorisidir. Bahse konu olan iktisadi yaklaşım, bir yandan serbest ticaretin ülkelerin gelişimleri açısından faziletlerini vaaz ederken diğer yandan da ulusların üretilen mallarla ilgili birbirleri karşısında üstün oldukları alanlar olduğunu ifade etmekteydi. Her ulus kendisini diğer uluslardan üstün olduğu alanda geliştirecek, üstün olduğu ürünleri üretecek ve bu durum uluslararası bir işbölümü oluşturacaktı. Nihayetinde her ulus kendi üstün olduğu alanda üretim yaptığı ve diğerlerinin ürettiği ürünlere de muhtaç olduğu için serbest ticaret marifetiyle de topyekûn bir zenginleşme söz konusu olacaktır. Manchester Okulu'na tabi olan iktisatçılar, ekonomi-politik anlayışlarını liberalizmle özdeşleştirmişlerdir. Tüm dünyada uygulanması gereken evrensel bir iktisat düşüncesi olarak liberalizmi, İngiltere'ye ve İngiltere dışında kalan diğer tüm uluslara salık vermişlerdir.

Liberalizmin ekonomi-politiği, İngiltere ile yakın ilişkilere sahip olan Levantenler ve çeşitli sebeplerle yurtdışına çıkan Türkler aracılığıyla imparatorluk topraklarına taşınmış ve neticede Osmanlı içerisinde gerek gayri-müslimler gerekse Müslümanlar arasında da kayda değer sayıda taraftar bulmuştur. Liberal ekonomi-politik, Osmanlı üst düzey bürokrasisinde karşılık bulmuş, 19. yüzyıl başından itibaren imparatorluğun politika üretim süreçlerinde etkin bir faktör halini almıştır. Liberal iktisat politikaları Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın imzalanması ile hegemonik bir pozisyon elde etmiştir. Liberal ekonomi-politiğin, politik alandaki karşılığı da çok gecikmeden Tanzimat Fermanı ile gerçekleştirilmiştir. Literatüre hâkim olan anlayış, bu durumun 19. yüzyıl sonlarına kadar bu şekilde devam ettiği düşüncesindedir (Avdar ve Avdar, 2020; Türkişlamoğlu, 2023). Liberal ekonomi-politiğin uygulama sahasındaki belirgin üstünlüğü, her ne kadar doğru ifade edilse de Osmanlı'da farklı ekonomi-politik anlayışlarına olan ilgi literatürde ifade edildiğinden çok daha önce başlamıştır. Ana akım literatürde kendisine yer bulamayan bu detaylar gibi, liberal ekonomi-politiğin bir eleştirisini de ihtiva eden Milli İktisat düşüncesinin kökenleri de yeterince titiz bir biçimde inceleme konusu haline getirilmemiştir. Bir hayli zikredilen husus, Milli İktisat düşüncesinin temelini teşkil eden "korumacılık" düşüncesi mimarları üzerinde Alman Tarihçi Okulu'nun³ (örneğin Akyiğitzade Musa) çok yüksek etkiye sahip olduğudur (Karaoğlu, 2008; Pulat, 2019; Can, 2023). Dolayısıyla bahsi geçen görüşe göre Milli İktisat düşüncesi, genel manada Alman Tarihçi Okul özelinde ise Okul'un geleneğine bağlı Alman İktisatçı Friedrich List'in görüşleri üzerinden şekillenmiştir. Milli İktisat düşüncesinin belki de en önemli ismi olan Akyiğitzade Musa'nın List'den etkilendiği, iktisadi tasavvurunu ortaya koyarken List'e sıklıkla atıf yaptığı su götürmez bir gerçek olmakla birlikte, döneminin hegemonik anlayışına tabi olmak yerine Osmanlı entelektüel camiası içinde neredeyse hiç bilinmeyen Alman Tarihçi Okulu'nun görüşlerine niçin yöneldiği, bu yönelişi mümkün kılan tarihsel arka plan maalesef ana akım literatürde kendisine yer bulamamıştır.

Akyiğitzade'yi etkileyen gerekçelerin, onu harekete geçiren motivasyonların hakikatli bir analizinin yapılması, Akyiğitzade'nin politik iktisat anlayışının gerçek mahiyetinin anlaşılması noktasında ehemmiyet arz etmektedir. Bu bildiriye kaleme alanlar, Osmanlı-Türk Milli İktisat anlayışını derinden etkileyen bir müellifin, Kazan Türklüğü kimliği ve bu kimlikle bağlantılı

² Karşılaştırmalı Üstünlükler; Karşılaştırmalı Üstünlükler kuramı 19. asrın ilk çeyreği içerisinde Robert Torrens'in teorileştirdiği, daha sonra David Ricardo, E. Hecksher gibi iktisatçılar tarafından geliştirilen bir uluslararası ticarete dair ekonomi -politik yaklaşımdır. Temel savı, ülkelerin hâlihazırda üretiminde önde oldukları mallarda uzmanlaşmalarıdır. Bu sayede yapılan üretimden azami düzeyde gelir elde etme imkânının sağlanmasıdır. Haliyle uluslararası ticaret ve ülke üretim tarzları için öngördüğü yapı son derece durağan bir hüviyet ortaya çıkarmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Edwin R. A. Seligman and Jacob H. Hollander, "Ricardo and Torrens", The Economic Journal, Vol. 21, No. 83 September / 1911, pp. 448-468.

³ Alman Tarihçi Okulu; 19. yüzyıl başlarında ekonomi alanında oldukça etkin olan Klasik Ekole karşı ortaya çıkmış akımdır. Klasik Ekolün ortaya koyduğu, çıkarından başkasını düşünmeyen ve rasyonel hareket eden insan anlayışına karşı çıkarak, iktisat ilminin genel geçer kanunları olmadığını ifade etmişlerdir. Bilimsel yöntemde pozitivist tündengeli reddederek, tarih çalışmalarında tümevarımcı bir metodu kullanılmasını salık vermişlerdir. Detaylı bilgi için bkz: Derya, Hülya (2014). Alman Tarihçi Okulu: Ortaya Çıkış Nedenleri, Dış Ticaret, Klasik Okula Tepkileri ve Yöntem Tartışmaları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilimdalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

yüzyıllar boyu üstü örtülmüş, unutulmuş bir İslam kavrayışının, müellifin düşün dünyasını nasıl etkilediğinin izlerinin sürülme çabasına bir giriş yapma niyetindedirler. Çalışmanın kısıtlılıkları göz önünde bulundurularak, çalışma bir girizgâh mahiyetinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada; öncelikle ekonomi-politik düşüncesinin evrimi tartışılacak, akabinde bu dönüşüm sürecinin Osmanlı'daki yansımaları analiz edilerek Akyiğitzade Musa'nın bu dönüşümdeki konumu irdelenecektir. Son olarak Akyiğitzade Musa hakkında yazılmış literatürün genel kanaati tartışılıp, müellifin düşün dünyasını oluşturan tarihsel ve kuramsal arka plana bir derkenar yapılacaktır.

1. Politik-İktisadın Tekâmülü ve Osmanlı İktisat Düşününe Etkileri

Avrupa merkezli tarih okumasının bir neticesi olarak “coğrafi keşifler” ismi verilen sömürgecilik hareketleri, bilim felsefesinde yaşanan gelişmeler ve nihayetinde “Aydınlanma” devrinin başlaması ile birlikte 18. yüzyıl Batı dünyasında liberalizm düşüncesi peyda olmuştur. Fizyokratlar ve klasikler, doğal ilimlerin tartışılmaz mutlaklıkla sonuçlar elde ettiği fikrinden hareketle iktisat ilminde de benzer bir kesinlik ortaya koymaya çalışmışlardır (Çağman, 2023). Tabi ilimler içerisinde özellikle fizik ilmi iktisadın en çok öykündüğü ilim dalı olmuştur. Newtoncu fiziğin eşyanın tabiatına dair sarsılmaz kuralları ortaya koyduğu düşüncesi, klasik ekonomi-politik düşünürlerini derinden etkilemiştir. Tümdengelim yöntemi kullanarak iktisadı yeniden değerlendirmişler ve tıpkı fizik ilminde olduğu gibi onun da değişmez kural ve kaidelerini ortaya koymaya çalışmışlardır (Aktan, Yay vd., 2021: 147). Bu vesile ile doğa bilimlerindeki mutlaklığın ve sarsılmazlığın beşeri ilimler sahasında da olması gerektiği düşüncesi yerleşmiştir. Bu bağlamdan hareketle liberal iktisatçılar, iktisadi alana yapılacak her türlü müdahalenin yanlış olduğunu, tıpkı doğada bulunan denge durumu gibi iktisadi alanın da dengesi olduğunu ve herhangi bir müdahalenin bu denge halini bozacağını iddia etmişlerdir. Sonuç olarak liberal iktisadi öğretinin evrensellik iddiasıyla, farklı toplumların kendi gelenek ve dini yapılarının bir neticesi olarak ortaya koydukları iktisadi anlayışlarını terk etmek durumunda kaldıkları bir hal ortaya çıkmıştır. Söz konusu eski iktisadi tasavvurların yerini, liberal ekonomi-politik almıştır.

Liberal politik iktisat ortaya konulmadan önce de ekonomi-politik mefhumu söz konusudur. Fransız iktisatçı Antoine de Montchrestien kaleme aldığı iktisat kitabının başlığında kavramı kullanmıştır (Üşür, 2011: 212). Bunun da öncesinde yine bir Fransız Mayerne-Turquet monarşiye ilişkin bir kitabında terimi, devlet ve vatandaşları arasındaki münasebetlere binaen kullanmıştır (Üşür, 2011: 212). Bu nokta-i nazardan hareketle, politik iktisadın liberalizmden çok daha önce ortaya çıktığı ifade edilebilir. Aynı zaman da ve buna koşut olarak merkantilist dönemin de kendisine ait bir ekonomi-politiği olduğu da zikredilebilir durmaktadır. Ancak sonraki süreçte fizyokratlar ve klasik iktisatçılar liberalizm ile politik iktisadı özdeşleştirmişlerdir (Üşür, 2011: 213). Bu durum liberal iktisadın hegemonik bir mevcudiyete erişmesi ile sonuçlanmıştır. Her dönemin ve coğrafyanın kendisine ait bir ekonomi-politiği olabileceği düşüncesinden hareketle Özel (1994: 6) liberal ekonomi-politik anlayışın kapitalist üretim biçimini meşrulaştırdığını belirtmiştir. Ona göre çağdaş iktisadi düzenin insanlık tarafından kabul görmesinde Adam Smith ve David Ricardo'nun ortaya koyduğu iktisadi teorilerin büyük bir etkisi söz konusudur.

19. yüzyıl boyunca Batı'da ve Osmanlı topraklarında kaleme alınan iktisat çalışmalarının kahir ekseriyetinde liberal ekonomi anlayışının övüldüğü görülmüş, milletlerin zenginliğinin nasıl arttırılacağı anlatılmış dahası toplumda ekonomi bilgisinin yaygınlaşması amaçlanmıştır. Sayar'a (2000: 270) göre Osmanlı iktisadi düşüncesinde liberalizm fikrinin yaygınlaşmasında en önemli etkiye sahip olan düşünür, ekonomi biliminin geniş toplum tabakaları tarafından kavranabilmesi maksadıyla eserlerini neşreden Fransız iktisatçı Jean Baptiste Say'dır. Çünkü Say çalışmalarını gerçekleştirirken geniş halk kitlelerince anlaşılacak bir üslup kullanmıştır. Bu durum düşüncelerinin Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşması ve taraftar bulmasını da kolaylaştırmıştır. Batı'da olduğu gibi Osmanlı müellifleri de neşrettikleri eserlerde politik iktisat ile liberalizmi bir tutmuşlardır. Bu eserlerde yazarlar, gerek kişi gerekse tüm toplumda servetin sadece liberal politik iktisadın düsturlarına muntazam bir uyum yakalanarak elde edilebileceğini vurgulamışlardır. Söz konusu genel kabule karşın François Georgeon (2013: 141) Tanzimat devrinden itibaren ülkede politik iktisat alanında iki ana eğilim ön plana çıktığını ifade etmiştir. İlk eğilim literatürdeki genel

eğilimin de sıklıkla belirttiği liberal düşün akımıdır. Bu akım Osmanlı'nın bir ziraat ülkesi olduğunu belirttiği gibi, karşılaştırmalı üstünlükler tezine de uygun olarak Osmanlı'nın bir ziraat ülkesi olarak kalmasının da kendisinin hayrına olduğunu düşünmektedirler. Üstün oldukları alanda üretime devam edip serbest ticaretin de nimetlerinden faydalanarak zenginleşeceklerdir. Her ne kadar Milli İktisat düşüncesi farklı birçok yazar tarafından çok daha geç tarihlerde ortaya çıkmış olarak kabul edilse de (Demir, 2018; Pulat, 2019; Toprak, 2023; Mardin, 1984) Georgeon Milli İktisat anlayışının söz konusu dönemde ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Milli İktisat taraftarlarının endüstrileşmeyi ön plana çıkardığını belirterek ticaret serbestisine karşı korumacı politikaları savunduklarını ifade etmiştir (Georgeon, 2013: 141).

Milli İktisat anlayışının temellerinin 19. yüzyılın son çeyreğinden çok daha öncelere dayandığı fikri sadece Georgeon'un çalışmasına ait değildir. Kaya ve Ağır'ın Eyüp Özveren'e Armağan olarak neşrettikleri "*Sonrası Kalır Milli İktisat İktisadi Düşünce ve İktisat Tarihi*" isimli çalışmada Ağır (2023) Milli İktisadın köklerinin 19. yüzyılda değil 18. yüzyılda olduğunu ifade etmiştir⁴. Avrupa ile gelişen ilişkiler neticesinde layihalar kaleme alan birtakım Osmanlı Bürokratlarının düşüncelerinin korumacı politikalara temel teşkil ettiğini beyan etmiştir. Aynı çalışmada Kılınçoğlu (2023) da Milli İktisadın köklerinin ana akımın ifade ettiğinden çok daha eskilere dayandığını vurgulamıştır. Hatta Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı ekonomisi için ne gibi tehlikeler barındırdığının, antlaşmanın imzalandığı tarihler de dahi Osmanlı bürokrasisinin malumu olduğunu da kayda geçirmiştir⁵. Milli İktisat düşüncesinin bu denli erken dönemlerde başladığını ifade etmek, bir noktada "korumacılık" düşüncesi ile Milli İktisatı eş görmeye sebep olarak birtakım sakıncalar doğursa da, Milli İktisat fikrinin Osmanlı'daki arkaik köklerini anlamak noktasında çok değerlidir. Milli İktisadın öyle veya böyle tarihsel kökleri çok daha eski döneme dayansa da geç 19. yüzyıla kadar Milli İktisat pek de uygulama safhasına erişmemiştir. Gerekliliği bürokrasi ve entelektüel bir takım çevrelerce kabul edilse de, uluslararası konjonktür, ticaret antlaşmaları ve ana akım liberal iktisadi anlayışın hegemonik pozisyonu dolayısıyla günü gelene kadar geri planda kalmıştır.

Liberal ekonomi-politiğin Osmanlı'daki en önemli isimlerinden bir tanesi şüphesiz Sakızlı Ohannes Efendi'dir. Ohannes Efendi nazarında fizyokrat düşünürlerin geliştirdiği fikirlere rağmen liberal ekonomi-politiğin asıl kurucusu Adam Smith'tir. Smith kaleme aldığı "Ulusların Zenginliği" eserinde politik iktisadın çerçevesini çizdiği gibi mihenk taşlarını da döşemiştir (Ohannes, 2015: 54). Ohannes Efendi'nin politik iktisadın temeline Adam Smith'in görüşlerini yerleştirerek liberal iktisatı tek geçer yol olarak kabul ettiği sarıh bir biçimde anlaşılmaktadır. Buna karşın Ohannes Efendi ile polemik içine giren Ahmet Mithat Efendi ve Mizancı Murat gibi müellifler ise "korumacı" politikaları savunarak, neşrettikleri eserlerde ana akım iktisat düşüncesini bir dizi eleştiriye tâbi tutmuşlardır (Demir, 2018: 306). Her iki müellif de iktisatçı değildir. Bu sebeple yaptıkları eleştirilerin bilimsel yeterliliği doğal olarak sorgulanmaktadır. Ancak gerek Ahmet Mithat Efendi'nin gerekse Mizancı Murat'ın soyları Kafkaslara dayanmaktadır. Her ikisinin de kökeninin Kafkaslara dayanması ilerleyen safhada bahsi geçecek olan Kazanlı müellif Akyiğitzade Musa ile benzer bir zihinsel arka plana sahip olmaları noktasında önemli bir benzerlik arz ettiği nazar-i dikkatlerden kaçmamalıdır. Musa Akyiğitzade'yi diğer korumacılık fikrini savunan düşünür ve bürokratlardan ayıran yegâne husus, onun bilimsel açıdan bir iktisatçı meziyeti taşımasıdır. Milli İktisat ile ilgili yaptığı çalışmada liberal ekonomi-politiği

⁴ Seven Ağır, Süleyman Penah Efendi, Ratib Efendi, Behiç Efendi gibi Osmanlı üst düzey bürokratlarının kaleme aldığı layihaları inceleyerek, korumacı düşüncesinin 18. yüzyılda Osmanlı'da tartışılan ve desteklenen bir görüş olduğunun altını çizmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Ağır, Seven (2023). "Milli İktisattan Önce Milli İktisat: Osmanlı Merkantilizmi?", *Sonrası Kalır Milli İktisat İktisadi Düşünce ve İktisat Tarihi*, edt. Seven Ağır Alp Yücel Kaya, İmge Kitabevi: Ankara, 25-54.

⁵ Deniz T. Kılınçoğlu, Şerif Mardin'in (1984) Ahmet Mithat Efendi'nin yazdıklarında Milli İktisat düşüncesinin ilk emarelerinin görüldüğü düşüncesine ve daha sonra literatüre eklenen Milli İktisat düşüncesinin 1908'den sonra deyim yerindeyse bir anda ortaya çıktığı gibi bir izlenim oluşturulmasına karşı çıkmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Kılınçoğlu, Deniz T. (2023). "Milli İktisadın 19. Yüzyıldaki Kökleri", *Sonrası Kalır Milli İktisat İktisadi Düşünce ve İktisat Tarihi*, edt. Seven Ağır Alp Yücel Kaya, İmge Kitabevi: Ankara, 55-92.

teorik zeminde eleştirilere tâbi tutarken, buna koşut olarak kendi düşüncesini temellendirirken kullandığı bilimsel yöntemi (tümevarım ve tarihsel yöntem) de bir bilim insanı titizliğinde ortaya koymuştur (Akyiğitzade, 2016: 68-69).

2. Akyiğitzade Musa'nın Ekonomi-Politik Anlayışı, Kazan Türklüğü ve Unutulmuş İslam

Akyiğitzade Musa, dönemdaşı Ohannes Efendi gibi ekonomi-politiği liberalizm ile eş olarak görmez. Ohannes Efendi başta olmak üzere dönemin önde gelen müellifleri (Ahmet Mithat Efendi de dâhil olmak üzere) ekonomi-politiğin temellerinin fizyokratlar ve klasik iktisatçılar tarafından ortaya konulduğu kanaatindedir. Buna karşın Akyiğitzade'nin, 16. yüzyıldan itibaren kendisine uygulama sahası bulan merkantilizmin, politik iktisadın ortaya çıkışında etkili olduğunu ifade ederek politik iktisat ilmi ile liberal iktisat düşüncesini birbirinden ayırttığı ifade edilebilir (Akyiğitzade, 2016; 57-58). Akyiğitzade çalışmasında, iktisat bilimine dair İslam dininin ortaya çıkışından evvel herhangi bir ize rastlanmadığını vurgulamaktadır. Mısır, Yunan, Roma gibi büyük medeniyetler döneminde yazılan eserlerde, ekonomi bilimine dair bir çalışma olmadığını ifade eder. Akyiğitzade nokta-i nazarında İslam'ın mevcudiyeti ile birlikte ekonomi biliminin mihenk taşlarını oluşturacak olan alış-veriş, tüketim ve vergiler gibi konularda bir takım ekonomi kuralları ortaya çıkmıştır. İslam fıkhrındaki öşür ve zekat vb. tatbiklerin başını çektiği genişçe bir ekonomi yazını gelişmiştir (Akyiğitzade, 2016: 56). Akyiğitzade için ekonomi ilmi İslam medeniyetinde geride kalmış bir tarihi vakıa değildir. Aksine devamlılık özelliği sergilemektedir. Örneğin, J.A. Schumpeter Avrupa'daki ekonomi ilmi düşüncesinde 8. ve 13. yüzyıllar arasında "The Great Gap" ismini verdiği "Büyük Boşluk" anlamına gelen mevzu bahis süreçte iktisat ilminde hiçbir bilimsel çalışmanın yapılmadığı kanaatindedir (Tabakoğlu, 2010: 13). Schumpeter'in ortaya attığı söz konusu "Büyük Boşluk" ya da "Kayıp Halka" teorisi iktisat yazınında ciddi bir karşılık da bulmuştur. Bahse konu dönemde ekonomi bilimine dair Avrupa'da herhangi bir çalışma yapılmazken, İslam bilginleri önemli bir literatür oluşturmuşlardır. Dahası oluşturulan bu literatür akabinde Ortaçağ Skolastiklerini de etkileyerek Avrupa'daki düşünsel gelişime önemli etkilerde bulunmuştur (Ghazanfar, 2015: 113-114). Akyiğitzade'yi çağdaşı olan Osmanlı iktisatçılarından ayıran en önemli hususlardan birisi de budur. Çağman'a (2023: 584) göre Akyiğitzade diğerlerinden farklı olarak İslam düşünce dairesi içerisinde gerçekleştirilmiş söz konusu "birikim ve sürekliliğin" farkındadır. Buna ilaveten politik iktisadın köklerini merkantilist dönemde aramasıyla da Akyiğitzade, Batı'da yaşanan dönüşümün de bilincindedir. Çağman her ne kadar Akyiğitzade'nin bu farkındalıklarından bahsetse de söz konusu farkındalığın nasıl oluştuğunu sorgulamaz. Akyiğitzade'ye dair vurguladığı husus Alman Tarihçi Okulu ile olan düşünsel bağlantıları dolayısıyla diğerlerinden ayrıştığıdır. Alman Tarihçi Okulu'ndan etkilendiği doğru olmakla birlikte farkındalığın oluşmasındaki gerekçeyi karşılamamaktadır. Diğer bir deyişle geri kalan entelektüellerin, müelliflerin tamamıyla ayrışmasına sebep olacak, Manchester Okulu yerine Alman Tarihçi Okulu'na yönelmesini sağlayacak olan motivasyonun temeli nedir? Bu ayrışmaya dair bir diğer yorum Şerif Mardin'den gelmiştir. Mardin'e (1984: 629) göre Akyiğitzade Kazanlı olması hasebiyle Rus sosyalist düşüncesinden etkilenmiş ve Marksizm'e yakın görüşler geliştirmiştir. Mardin, bu iddiayı ortaya atmakla birlikte bu düşünsel ilişkiyi destekleyecek bir delil ortaya koymadığı gibi, buna çaba da göstermemiştir.

Peki, Akyiğitzade Musa'nın genel eğilimden bu denli farklılaşmasının altında yatan temel sebepler nelerdir? Bildirinin en temel araştırma sorusunu meydana getiren bu olguya dair Türkiye'de akademik yazında göze çarpan çalışma, Emre Karabacak'ın (2019) "Volga Tatar Jadidism and Its Effects on the Ottoman Protectionist Economic Thought" isimli yüksek lisans tezidir. Karabacak tezinde, Osmanlı korumacı ekonomi düşüncesi üzerindeki Tatar Cedidcilik hareketinin Musa Akyiğitzade kanalıyla etkisini irdelemektedir. Akyiğitzade'nin bağlı bulunduğu Cedidcilik hareketinin tarihsel ve kuramsal arka planını teşhisle işe başlamaktadır. Cedidcilik hareketinin oluşabilmesinde Tatar Burjuvazisinin etkisi çok değerlidir. Tatarlar Çarlık Rusya'sıyla Merkezi Asya Hanlıkları arasındaki aracılığı sağlamalarından dolayı çok uzun sürelerce ticaretle hemhâl olmuşlardır. Bu durum da erken denilebilecek dönemlerde bir Tatar Burjuvazisinin ortaya

çıkmasına imkân tanımıştır (Karabacak, 2019: 3). 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Tatar Burjuvazisi endüstriyel üretim biçimlerini kullanmaya başlamıştır. Ancak Ruslar Avrupa karşısındaki geri kalmışlıklarına bir çare arayışı içerisinde girdiklerinde Tatarların ekonomik gücünü kırma yoluna gitmişlerdir. Özellikle 1856'daki Kırım Savaşı yenilgisi, Ruslar için deyim yerindeyse bir milat olmuştur. Bu tarihten itibaren hızla endüstrileşme sürecine giren Ruslar, bir yandan ekonomik alanda ciddi yenilikler gerçekleştirirken diğer yandan da İmparatorluk sınırları içinde yaşayan halklara karşı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası içerisinde girmiştir (Karabacak, 2019: 19-23). Buna karşı olarak Tatar Türkleri arasında güçlü bir milli bilinç oluşmaya başlamıştır. Bu süreçle paralel ilerleyen bir diğer mefhum ise Tatar Türklerinin İslam anlayışında gerçekleşen dönüşümdür. Tatar Türkleri Hristiyan bir İmparatorluk içerisinde yaşamalarından dolayı dini kimliklerine sıkı sıkıya bağlı bir toplumdur. 19. yüzyıl başlarından itibaren bir grup din adamı Tatar İslam düşüncesinde reform hareketine girişmiştir. Bu akımın en önde gelen ismi, Cedidcilik hareketine mensup olanların da en çok ilham aldıkları, Abdulnasır Kursavi'dir. Kursavi (1775-1813), memleketi Kazan'dan çıkıp gittiği Buhara'da İslam eğitimi almıştır. Ancak burada eğitimini aldığı klasik İslam anlayışına karşı çıkmış ve fikirleri ile diğer birçok Tatar din adamını da etkilemiştir. İslam'da akılcılığı ön plana çıkaran Maturidilik kelam okulunun düşüncelerini benimsemiş, İslam'da içtihat kapısının açık olduğunu savunmuştur.⁶

Kursavi'nin yenilikçi düşüncesi ardılı olan birçok Tatar İslam bilginini (Şehabettin Mercani (1815-1889), Hüseyin Feyizhanov (1826-1866) vd.) etkilemiş ve İslami Reform hareketini doğurmuştur. Bu hareket İslam'da reform anlayışına uygun medreseler açarak eğitim vermiştir. Medreselerde verilen eğitim, Cedidcilik hareketinin başlatacağı “yeni metotla eğitimin” nüvesini oluşturacaktır. Bir yandan devam eden Ruslaştırma politikası, diğer tarafta Rusların ticaret ve üretimdeki Tatar Türk'lerinin baskın rolünü kırma girişimleri bunlara ek olarak Tatar İslam Reformu, Cedidcilik hareketinin doğmasını sebep olacak sürecin taşlarını döşemiştir. İsmail Gasprinski (Gaspıralı) Cedidcilik hareketinin öncüsü olmuştur (Karabacak, 2019: 24). Yeni yöntemle eğitim verme düşüncesi ile okullar açılmaya başlamış, “dilde, fikirde, işte birlik” düsturu ile basılan kitaplarda kullanılan dilde Arapça ve Farsça yerine Türkçe ve Tatarca tercih edilmeye başlanmıştır. Bu yeni eğitim sistemi içinde reformcuların ortaya koyduğu İslami anlayışa uygun din eğitimi verilirken bir yandan da modern bilimin gereği olan dersler de müfredata koyulmuştur (Karabacak, 2019: 25). Söz konusu yeni eğitim biçimindeki okulların yaygınlaşması için Cedidcilik hareketi büyük çaba sarf etmiştir. Bu noktada Cedidcilik hareketinin en önemli destekçisi Tatar burjuvazisi olmuştur. Burjuvazi modern kapitalist sistemi anlayan ve ona uygun yetiştirilmiş genç kuşaklara ihtiyaç duymasından mütevellit Cedidcilik hareketini finanse etmiştir. Ek olarak belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus da, Kazan Gymnasium'unda kurulan basımevi vasıtasıyla sayısı milyonlarca baskıyı bulan eserler neşredilmesidir. Tatar okur-yazarlığının 20. yüzyıl başında Ruslarla yarışacak boyutlara ulaşmasında basımevinin etkisi göz ardı edilemez boyuttadır. Ayrıca Kazan Üniversitesi'nde eğitim veren birtakım müderris (J.K. Babst ve A.I. Chuprov) Alman Tarihçi Okul'unun tarih ve iktisat gibi ilim dallarındaki düşüncelerinin Cedidcilik hareketi içinde yayılmasını sağlamıştır. Bu şartlar altında Cedidcilik hareketi birkaç üst düzey iktisatçı çıkarmıştır. Bunlardan birisi de Akyığıtzade Musa'dır.

Dini düşüncedeki değişim, Ruslaştırma politikası karşısında Tatar burjuvazisinin giriştiği mücadele ve Cedidcilik hareketinin modern eğitim sisteminin at başı gittiği bir tarihsel sürecin ortaya çıkardığı bir hayli hareketli ortamda fikirsiz gelişimini tamamlayan Akyığıtzade Musa, Kazan'da aldığı eğitimin akabinde üniversite eğitimi almak üzere İsmail Gaspıralı'nın da teşvikleri ile İstanbul'a gelmiştir. Mekteb-i Mülkiye'ye giren Akyığıtzade Musa burada Ohannes Efendi'den de iktisat dersleri almıştır. Ancak yukarıda bahsi geçen tarihsel ve felsefesi arka planı dolayısıyla

⁶ Abdulnasır Kursavi'nin sahip olduğu yenilikçi fikirlerin temelinde Ali el-Kârî'nin Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber'i, Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin et-Temhîd'i ve İmâm-ı Rabbânî'nin bazı eserleri olup döneminde hâkim olan Eş'arî kelâm düşüncesine Mâtürîdî kelâm anlayışı ile karşılık vermiştir. Detaylı bilgi için bkz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kursavi>, Erişim Tarihi: 14.03.2025.

Batı ve Osmanlı iktisadi düşüncesinde hâkim anlayış olan liberal ekonomi-politiği desteklememiştir.

Sonuç

Milli İktisat akımına dair Türk Akademik yazınında genel kabul gören anlayış, akımın 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmaya başladığı ve 20. yüzyılda uygulama imkânı bulduğu ön kabulünü sürekli tekrar etmektedir (Bozpınar, 2021; Mardin, 1984, Karaoğlu, 2008; Toprak, 2023; Can, 2023; Ergin, 2017; Pulat, 2018; Demir, 2018). Ancak derinlemesine bir inceleme, Milli İktisat düşüncesi nüvelerinin izlerini 18. yüzyıl ortalarına kadar sürebilmektedir. Klasikleşmiş ezberler üzerinden yapılan çalışmalar, tarihsel süreçlerin hakikate uygun bir biçimde analiz edilme imkânını törpülerken, aynı zamanda birbirini tekrar eden ancak neredeyse farklı hiçbir iddiada bulunmayan bir akademik çalışmalar havuzu oluşturmaktadır. Bu bildiride Akyiğitzade özelinden hareketle Türk Akademik çalışmalarında bulunan önemli bir eksiklik dile getirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sınırlılıkları göz önünde bulundurularak ileride yapılacak çalışmalara bir girizgâh olması hedeflenmiştir.

Akyiğitzade Musa kendisini çepeçevre kuşatan hegemonik liberal ekonomi-politik düşüncesine rağmen Milli İktisat düşüncesini takdire şayan bir bilimsel titizlikle savunmuştur. Kahir ekseriyetin ortak kanaatine teslim olmak yerine farklı bir tasavvur ortaya koyma cesareti ve farkındalığı göstermiştir. Söz konusu farkındalık, içinden yetiştiği Kazan Türklerinin toplumsal yapısı, Ruslaştırma politikaları karşısında bilenmiş milli kimlikleri, unutulmuş bir İslam yaklaşımının yeniden doğuşunun hep birlikte yetiştirdiği bir zihinsel durumdur. Gerek kişilerin bireysel düşünceleri gerekse toplulukların ortak fikirleri içinden çıktıkları toplumsal, coğrafi, politik, felsefi ve ekonomik koşullar tarafından şekillendirilmektedir. Bu nokta-i nazardan hareketle sosyal bilimler kapsamında yapılacak çalışmalarda çok yönlü analiz yapılması gerekliliğinin tüm Türk akademi camiası tarafından kabul edilmesi dileğiyle...

KAYNAKÇA

- Ağır, Seven, (2023). “Milli İktisattan Önce Milli İktisat: Osmanlı Merkantilizmi?”, *Sonrası Kalır Milli İktisat İktisadi Düşünce ve İktisat Tarihi*, edt. Seven Ağır Alp Yücel Kaya, İmge Kitabevi: Ankara, 25-54.
- Aktan, Çoşkun Can ve Yay, Serdar ve Göcen, Serdar. (2021). “Multi-Disipliner İktisat, İnter-Disipliner İktisat ve Trans-Disipliner İktisat”, *İktisat Nereye Gidiyor?*, Astana Yayınları:Ankara, 139-155.
- Akyiğitzade, Musa, (2016). Osmanlı’da Modern İktisadın İzinde 2 İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat, Dergah Yayınları: İstanbul.
- Avdar, Ramazan ve Avdar, Reyhan, (2020). “Balta Limanı’ndan Mondros’a Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret (1838-1918), *Sakarya İktisat Dergisi 100. Yıl Milli Egemenlik Özel Sayısı*, 110-124.
- Bozpınar, Cumali, (2021). “Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Korumacılık: Ahmet Mithat Efendi ve Akyiğitzade Musa Bey”, *KOCATEPEİİBFD*, 23(1), 20-35.
- Can, Mehmet Şükrü, (2023). “Meşrutiyetin Değerli Bir Düşünürü: Musa Akyiğitzade (1865-1923)”, *9. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu (6-8 Eylül 2023)*, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, 103-113.
- Çağman, Engin, (2023). “Ekonomi Politikler Üzerinden İktisat Bilimini Okumak: Musa Akyiğitzade ve Ohannes Efendi’nin Ekonomi Politiklerinde Bir Bilim Olarak İktisada Yaklaşımları”, *Türkiye İktisat Kongresi 19-20 Temmuz 2023*, 573-595.
- Demir, Kenan, (2018). “Akyiğitzade Musa ve Himayecilik Düşüncesi”, *İş Ahlakı Dergisi*, (11), 299-327.
- Derya, Hülya (2014). Alman Tarihçi Okulu: Ortaya Çıkış Nedenleri, Dış Ticaret, Klasik Okula Tepkileri ve Yöntem Tartışmaları, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilimdalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Ergin, Koray, (2017). “İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 114-127.

- Ghazanfar, S. M, (2015). “İktisadi Düşüncenin Tarihi- Schumpeterci “Büyük Kayıp Halka”, “Yitik” Arap –İslam Mirası ve Literatür Kaybı”, *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi- Batı İktisadındaki “Büyük Halka”nın Telifisi*, Klasik Yayınları: İstanbul, 113-134.
- Georgeon, François, (2013). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Hiç Birol, Özlen (2013). “Klasikler, Marx, Keynes ve Sonrası: Laissez-Faire Liberalizminden Günümüz Piyasa Ekonomisine”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:15, Sayı:1, 95-110.
- Karabacak, Emre, (2019). *Volga Tatar Jadidism and Its Effects on the Ottoman Protectionist Economic Thought*, (Atatürk Institute for Modern Turkish History at Boğaziçi University), İstanbul.
- Karaoğlu, Ömer, (2008). “Akyiğitzade Musa ve İlm-i İktisat”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 1-21.
- Kılınçoğlu, Deniz T. (2023). “Milli İktisadın 19. Yüzyıldaki Kökleri”, *Sonrası Kalır Milli İktisat İktisadi Düşünce ve İktisat Tarihi*, ed. Seven Ağır Alp Yücel Kaya, İmge Kitabevi: Ankara, 55-92.
- Mardin, Şerif, (1984). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi: 1838-1918”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (Cilt 3)*, İletişim Yayınları: İstanbul, 618-34.
- Ohannes Efendi, Sakızlı, (2015). *Osmanlı’da Modern İktisadın İzinde 1 Mebadi-i Servet-i İlm-i Milel*, Dergah Yayınları: İstanbul.
- Özel, Mustafa, (1994). “İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık: İstanbul.
- Pulat, Hayrettin, (2019). “Musa Akyiğitzade’nin Ekonomik Görüşleri ve Osmanlı İktisat Anlayışına Etkileri”, *TAD*, 38(66), 326-353.
- Ricardo, David, (2014). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, Çev: Barış Zeren, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Sayar, Ahmet Güner, (2000). *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Seligman, Edwin R. A. and Jacob H. Hollander, (1911). “Ricardo and Torrens”, *The Economic Journal*, Vol. 21, No. 83, pp. 448-468.
- Smith, Adam, (2010). *Milletlerin Zenginliği*, Çev: Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet, (2010). “Bir Bilim Olarak İslam İktisadı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (16), 11-34.
- Toprak, Zafer, (2023). *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Türkislamoğlu, Elif, (2023). “Türk Düşüncesinde 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması’nın Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine Dair Tartışmalar”, *Türkiye İktisat Kongresi 19-20 Temmuz 2023*, 597-623.
- Üşür, İşaya, (2011). “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?”, *Praksis*, (10), 211-238.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/kursavi>, Erişim Tarihi: 14.03.2025.